

Späd ögontröst återfunnen i Sörmland

HANS RYDBERG

På en udde i sjön Misteln centralt i Sörmland ligger naturreservatet Herröknanäs. Området är sedan länge känt för sina grova lövträd, bland annat finns ett stort antal grova ekar. Även floran är intressant och artrik. Området som betas av kreatur består omväxlande av öppna partier, glest trädklädda hagar och slutna skogsdungar.

I lundområdena växer bland annat gulsippa, vårärt och lungört, i de öppna delarna svinrot, ormrot, ängsskära, kattfot, knägräs, brudbröd, solvända och backsmultron. I södra delen ligger en slåtteräng där maskinslätter bedrivs sedan ett antal år.

Den öppna ängsvegetationen på Herröknanäs visar på flera håll kvalitéer som antyder att ängsbruk ägt rum här under förhållandevis lång tid. Sannolikt slogs huvuddelen av den öppna marken under 1800-talet, vilket visas av en karta från 1822, men enligt häradskartan från förra sekelskiftet bedrevs slätter då endast på sidlänta kärr- och sidvallar medan övrig ängsmark sannolikt övergått till att betas.

Ögontrösten funnen

Sommaren 2001 besökte jag Herröknanäs och såg då, utmed en stig som ledde genom en gles björkhage, ögontröstar som blommade. Jag samlade in några stjälkar och bestämde dem preliminärt till späd ögontröst, *Euphrasia stricta* var. *tenuis*. Jag grundade mig i huvudsak på blomningstiden och

på att stjälkarna var så tunna. Thomas Karlsson på Riksmuséet tittade på kollekten och menade att denna sannolikt var en vanlig var. *stricta* och att den tidiga blomningen nog fick skyllas på den ovanligt varma försommaren.

Påföljande vinter kom ett e-postbrev från Thomas som tittat närmare på kollekten och med hänsyn till morfologiska karaktärer fått anledning att omvärdera bestämningen - att exemplaren nog ändå var späd ögontröst.

Den 7 juli 2003 gjorde jag återbesök på Herröknanäs och nu blommade ögontrösten rikligt. Och det var heller inte längre någon tvekan om bestämningen - de flesta individen blommade, några var till och med i frukt och de fina och späda stjälkarna saknade i huvudsak grenar nedanför de 4-5 nedersta noderna. De flesta exemplaren var dessutom ogenade.

Den späda ögontrösten uppträdde sommaren 2003 i rikedom. Den fanns i tre individgrupper orienterade i syd-nordlig riktning utmed ett smalt moränstråk nära sjön Misteln. Den sydligaste gruppen bestod av ca 1 200 individer, den mellersta omkring 400 och det nordligaste beståndet räknade ett 50-tal stjälkar, totalt alltså ca 1 650 exemplar.

Växten finns på en rätt starkt näringsurlakad gräsmark på en tämligen mager, hedartad, något sandblandad torr ängsmull. Inom de 5 kvadratmeter där ögontrösten växte tätast noterades följande växter:

Ljung	Ängsviol	Knippfryle
Rödklöver	Hönsarv	Knägräs
Blodrot	Smörblomma	Lingon
Gökärt	Ärenpris	Vitsippa
Pillerstarr	Skogsviol	Liljekonvalj
Ängsvädd	Vitklöver	Blåbär
Asp (ungskott)	Liten blåklocka	Rölleka
Hagfibblor	Käringtand	Brunört
Rödven	Gråfibbla	Harstarr
Ängskovall	Rödsvingel	Kattfot
Stor blåklocka	Färsvingel	Ormrot

Hur klarade den sig i betesmarken?

Hur kommer det då sig att denna extrema slätterindikator kan ha överlevt på Herröknanäs trots att vegetationen i det område där den växer idag inte slagits på kanske 150 år? Den kan knappast ha vuxit på de slåttrade sidvallarna under tidigt 1900-tal eftersom den idag växer i en av hagens torraste avsnitt. Och den finns heller inte i det 12 ha stora område av i huvudsak sidlänt äng där slåttern idag har återupptagits. Växten måste alltså stått i betesmark sedan kanske mitten av 1800-talet. Vad kan ha hänt?

Man kan tänka sig att Herröknanäs med sina över 30 ha och sin rika växling av biotoper varit en attraktiv betesmark som utnyttjats oavbrutet sedan slåttern upphörde. Lägg därtill att stängsling bara behövt ske i södra delen (mot fastmarken) och att djuren ständigt haft god tillgång till vatten. Allt talar för att ängs- och betesfloran i området har obruten kontinuitet och inte någon gång under 1900-talet drabbats av igenväxning.

Slätterväxter är ofta anpassade så att de måste sätta frö innan slåttern. Det är därför vi hittar tidigblommande former hos flera ängsväxter, främst bland halvparasitiska

slakten inom fam. Scrophulariaceae (lejon-gapsväxter), bl.a. hos ögontröstar, rödtoppor, skallror och gentianor. Späd ögontröst är ett exempel på en sådan anpassning. Den måste till skillnad från vanlig ögontröst vara snabb i sin blomning och frösättning just för att överleva slåttern. I den uppväxande slätterängen lägger plantorna krut på att utveckla blad och grenar högt upp på stjälken för att bättre utnyttja ljuset. Det är därför slätterformerna inte utvecklar basala grenar. Det vore ju dumt att slösa energi på detta i den ljussvaga miljö som råder närmast marken.

Men vad händer då normalt när späd ögontröst och andra tidigblommande slätterformer efter ängsbrukets upphörande tvingas fortleva i en betesmark? Jo, plantorna riskerar

Belägg av späd ögontröst från Herröknanäs. Lägga märke till de ogenade, ganska tunna stjälkarna med blommorna orienterade mot toppen. Liknar i övrigt vanlig ögontröst, var. *stricta*, med bland annat violett ton i blomfärgen.

att ätas upp av betesdjuren redan på försåsongen - under blomningstiden. Eftersom späd ögontröst inte har några blommande grenar (betesanpassning!) längst ned på stjälken kan den heller inte bilda nya frön efter en avbetning. När betet får hålla på år efter år utarmas beståndet småningom. Även om det finns vilande frön i jorden spirar ju dessa förr eller senare och då kommer samma sak att ske med de nya stjälkarna. Särskilt ödesdiger blir denna utveckling under perioder av mycket hårt betetryck.

Hur har då den späda ögontrösten klarat sig på Herröknanäs? Utan facit i hand kan det naturligtvis vara svårt att veta säkert. Växten kan knappast ha nyintroducerats, den måste ha funnits där sedan slättertiden. Vi måste istället titta på områdets förutsättningar för

betesdjuren och det är förmodligen där vi hittar svaret. När djuren släpps ut på våren - det kan av tradition ha skett ganska sent på Herröknanäs - söker sig djuren främst till näringsrika mader och platser med nyfrodigt gräs. Sådana marker finns det gott om på Näset.

Djuren går troligen under större delen av sommaren och betar på de näringsrika markerna och använder mellanliggande magrare, mer höglänta partier blott för att förflytta sig mellan födoområdena. Betet blir därför mycket extensivt i delar där vegetationen är gles och marken mager. Späd ögontröst växer just i ett sådant parti. Exempel på växter omkring ögontrösten är ljung, gökärt, lingon, ängsvädd, blodrot och några olika smalbladiga gräs. Det största beståndet av

Bild av området där späd ögontröst växer. De kreatur som syns på bilden brukar normalt inte vistas här så tidigt på säsongen, vilket är räddningen för ögontrösten, men har i denna stund lockats hit av nyfikenhet på min närvaro.

späd ögontröst är en öppen glänta i en för övrigt glest trädbevuxen, tämligen mager och torr hagmark. Den är gynnad av ljuset och saknas helt under de aspar, björkar och lindar som står i närheten. På marken finns dessutom enstaka moränblock. Där vegetationen blir frodigare finns ögontrösten inte heller. Den tycks vara inskränkt till den allra magraste marken.

Då lokalen besöktes fanns avtuggad gräs-svälv på större delen av Herröknanäs men på lokalen för späd ögontröst hade ingen avbetning skett vare sig av ögontrösten eller av omgivande vegetation. Trots att det alldeles intill bestånden finns en tydlig kreaturstig syntes varken årsfärsk spår av klövtramp, inte heller färsk komockor vilket pekar på att det kring växtlokalen är mycket litet av liv och rörelse under den tid då den späda ögontrösten blommar.

I denna betesfredade nisch lever den på sätt och vis ett slätterängsliv. När djuren under sommar och höst rör sig litet mer i hela området sker troligen (åtminstone vissa år) den trampnötning och det efterbete, bland annat av sly, som i förlängningen är positiv för ögontrösten och dess existens.

Enligt Ekstam m.fl. (1988) kräver ängarnas speciella ögontröstar kontinuitet i slätterbruket. Det påstås att om slättern ersätts med bete eller om marken överges stryps fröproduktionen på bara ett par år. Detta är en sanning med modifikation, vilket visas i detta fall där slättern varit ersatt med bete i över hundra år.

Däremot är det riktigt, som Ekstam påpekar, att växten som ettårig är starkt beroende av sin frösättning och att fröna kommer ned i jord. I en ohävdad betesmark landar de i ett växande förnatäcke och ögontrösten får då svårt att komma tillbaka.

Sammanfattningsvis tycks lokalen för späd ögontröst ha bevarats på grund av att betesdjuren på halvön hela tiden har attraktiva platser att beta på och att det på växtplatsen senare på säsongen sker ett extensivt bete som håller lövsly och annan vegetation borta. Kanske har tidigare röjningar i hagen hjälpt till att hålla marken öppen. Kontinuitet av slätter och bete under lång tid har givetvis varit en förutsättning för växten att trivas och överleva långsiktigt.

Arten hotad i Syd- och Mellansverige

Späd ögontröst är i norra Sverige inte bunden till slättermarker och där dessutom ganska vanlig. Den är därför inte rödlistad. I södra och mellersta Sverige är arten däremot en stor sällsynthet och starkt knuten till slättermarker. På några håll, som på Herröknanäs, har den lyckats överleva trots att slättern sedan länge upphört. Späd ögontröst hör till de växter som försvunnit snabbast från Syd- och Mellansverige. I Skåne har den rapporterats återfunnen på en lokal (Ekman 1986), där den fortfarande finns kvar (K-A. Olsson, muntl.). I Blekinge är den borta sedan länge (Å. Widgren i brev), i Halland har den inte setts sedan 1920-talet (Georgson m.fl. 1997) och i Småland försvann växten på 1980-talet i naturreservat Höö då slättern upphörde (T. Karlsson, muntl.). I Västergötland däremot har arten under landskapsflorainventeringen rapporterats från sex lokaler, samtliga slätterängar (Bertilsson m.fl. 2002). På Öland angavs arten av Sterner (1938) som tämligen allmän, men i sen tid finns den kvar bara i sex slätterytor (Lundqvist 1986). På Gotland är den i nutiden funnen på ett tiotal växtplatser, huvuddelen på slättermarker (Peterson (2002) med kompletterande information av

Bo-Göran Johansson i brev)! I Närke är växten möjligen funnen i södra delen, men bestämningen är osäker (L. Löfgren, medd.). I Västmanland är arten inte sedd efter 1923 (Malmgren 1982) och i Dalsland inte sedan 1935 (Andersson 1981). Från Värmland rapporteras den från en lokal (Danielsson 1994) och från Uppland är formen känd från inte mindre än 6 lokaler, i huvudsak skogsbilvägar/körvägar (L. Jonsell i brev) och där liksom längre norrut mindre krävande på biotop. Enligt Mossberg & Stenberg (2003) är späd ögontröst i sen tid även funnen på Åland.

Situationen i Sörmland

I Sörmland, slutligen, har ett 60-tal lokaler rapporterats fram till i början av 1930-talet, men från de senaste 70 åren är den inte sedd (Rydberg & Wanntorp 2001). Den är tidigare ej rapporterad från det sörmländska inlandet, vilket säkert beror på bristande rapportering. Formen kan tidigare ha varit vanlig i stora delar av Sörmland under den tid då slätterängarna dominerade i landskapet. Möjligheten att finna nya lokaler för späd ögontröst i Sörmland är ganska liten. Kanske finns den ännu kvar vid några av de skärgårdsjordbruk, där man ännu har ett extensivt, gammaldags jordbruk och där slätter pågått in i relativt sen tid. Växten måste sökas före midsommar eftersom det annars är stor risk för att den blir förbisedd.

Data om fyndet:

Sdm, Gryts sn, Herröknanäs NR, ca 800 m VNV om Herrökna gård X6555872 Y1565562, juli 2001 Leg. & Det. Hans Rydberg, conf. T. Karlsson, belägg i S (några ex)

Sdm, Gryts sn, Herröknanäs NR - tre närbelägna lokaler - X6555872 Y1565562, X6555892 Y1565542 (insamlat 5 ex), X6555836 Y1565541, 7/7-2003, Leg. & Det. Hans Rydberg, privat herbarium. Fotobelägg: 3 DIA (7/7-2003). Exemplar ca 5-12 cm höga, täml. rikblommiga, i princip helt ogrenade. Tycks parasitera på allehanda örter och gräs, bland gräs främst fårsvingel och rödsvingel.

Citerad litteratur

- Andersson, P.-A. 1981: Flora över Dal. Lund.
 Bertilsson, A. m.fl. 2002: Västergötlands flora. Lund.
 Danielsson, P. 1994: Värmlandsfloran 2/3, delrapport - Projekt Värmlands Flora.
 Ekman, S. 1986: Späd ögontröst återfunnen i Skåne. Lunds Bot. Förenings Medlemsblad 1985: 45-46
 Ekstam, U. m.fl. 1988: Ängar. LT och Naturvårdsverket.
 Georgson, K. m.fl. 1997: Hallands flora. Lund.
 Lundqvist, Å. 1986: Ölands kärlväxtflora. Lund.
 Malmgren, U. 1982: Västmanlands Flora. Lund.
 Mossberg, B. & Stenberg, L. 2003: Den nya nordiska floran. Stockholm.
 Peterson, J. 2002: Nyheter i Gotlands flora 2001. Rindi 2002:1 sid 8.
 Rydberg, H. & Wanntorp, H.-E. 2001: Sörmlands Flora. Botaniska Sällskapet i Stockholm.
 Sterner, R. 1938: Flora der Insel Öland. Acta Phytogeogr. Suec. nr 9.